

академічне видання й сподіватися на те, що перекручені тексти з часом не знаходитимуть читача.

Таке завдання змусило нас обмежитися публікуванням першої частини книжки. Другу частину автор видав окремо в 1937 і 1938 роках. На жаль, видання львівського «Рекорду» 1938 року досі не знайдене — а воно, на наше переконання, містить виправлення порівняно з попереднім. Отже, академічне видання обох частин сьогодні здійснити неможливо.

Прошу всіх, хто знає, де може зберігатися видання другої частини 1938 року, повідомити «Клуб сімейного дозвілля» або мене особисто.

Докладно про історію «Холодного Яру» від 1932 року до сьогодні читачі дізнаються зі статті «“Холодний Яр” Юрія Горліса-Горського: археографічний аналіз», яку додано до цієї книжки. У чотирьох інших статтях розглянуто спогади Юрія Горліса-Горського як історичне джерело, а також наведені деякі зауваги щодо його біографії, яку досліджувати виявилось вкрай непросто.

Друге видання (2023) має виправлення й доповнення у текстологічних примітках і в текстах доданих статей. На жаль, пошуки другого видання другої частини (1938) успіху досі не мають, тому академічний принцип не дозволяє видати другу частину «Холодного Яру» у такий самий спосіб.

Щиро дякую всім тим, без чияї допомоги це видання було би неможливим (декого з них названо в примітках до наукового коментаря).

ХОЛОДНИЙ ЯР

Холодний Яр — це одна з найяскравіших сторінок вільної боротьби в Україні. Це живий приклад, як невеликі числом, але сильні духом можуть успішно боротися з незрівнянно сильнішим ворогом.

На жаль, по цей бік межі мало хто знає, що після того, коли московська червона орда захопила Україну, над Дніпром існувала своєрідна «республіка», яка під українським національним прапором провадила запеклу збройну боротьбу аж до 1922 року. То були села в околицях Холодного Яру на Чигиринщині.

Чигиринщина — це місцевість, в якій все говорить про сумне й радісне минуле України. Тут, над Суботим, стоїть «домовина України» — церква Богдана... Над Чигирином — гора, на якій стояв замок гетьмана Дорошенка... Тут віками точилася завзята боротьба за волю й долю... Про це свідчать сотні високих могил-курганів: «татарських», «лядських», «козацьких», які з часом не загубили серед населення своїх назв, переказів, овіяних легендами¹ імен козацьких ватажків, що склали в них свої голови. По лісах і досі стоять «городки» та неприступні монастирі²-фортеці, за валами яких укривалося колись населення перед ворожою навалою. В часи нової

¹ У всіх прижитт. вид. «легенда» упереміж із «легенда».

² У всіх прижитт. вид. «монастир», але «монастирський» упереміж із «монастирський».

Руїни вони знову стали осередками збройної боротьби, до якої охоче було місцеве селянство, що не любило гнути шиї, серед якого не загинули ще без сліду войовничі традиції предків-козаків, яке однаково любило і плуг, і рушницю. Ці села були в свій час козацькими сторожами перед «Диким полем» — царством орди, що недалеко звідси починалося. Природні умови — великі ліси, гори, яри — робили їх вигідними для оборони. Вони століттями жили спільним життям з недалеким Запоріжжям, до якого давали юнаків, а від нього приймали старців і покалічених. Розповсюджені в селах прізвища — Отаманенки, Отамасі, Осауленки, Хорунжі, Кошові, Довбуші, Гармаші, Козаченки, Бунчуженки, Вернигори, Вернидуби, Запоріжці, Залізники і цілий ряд знаних з історії Козаччини прізвищ — говорять самі за себе. Тут Хмельницький і Залізник збирали сили для боротьби.

Коли на Україну посунули вперше червоні москалі, населення тих сіл береться за зброю, якої понаносило з царської армії, і починає з ними боротьбу. Ця боротьба не мала «соціального» підложжя, як запевняють червоні окупанти. Чигиринський селянин був свідомий того, що земля належить не графам Давидовим та Воронцовим-Дашковим, яким роздарували козацькі землі московські царі, а йому, бо вона полита потом і кров'ю його і дідів. Відродження Української держави було в його очах рівнозначним з поверненням того подоптаного Москвою права, а тому він не захоплювався брехливими гаслами червоних москалів про «землю і волю». Москаль — чи «білий», чи «червоний» — був для нього лише москаль, одвічний ворог України. І большевиків, і денікінців там вітали однаково: кулями.

Повстанча боротьба в околицях Холодного Яру відзнялася від тієї ж боротьби в інших місцевостях

організаційним ладом та свідомістю цілі — визволення України — в широких масах. В інших районах повстання спалахували переважно стихійно, коли «товариші» починали через міру обдирати селян — тут селянин завжди готовий був вхопити зброю і йти назустріч ворогові. Здавалося, вернулися давні козацькі часи, коли кожний хлібороб був озброєний і завжди готовий до бою з татарами. Села були поділені на сотні, які об'єднувалися в полк. Центром тієї бойової організації селянства був оспіваний Шевченком Холодний Яр, власне, історичний Мотрин монастир поблизу нього.

Назва «Холодний Яр» перестала бути назвою лише одного із численних ярів, а стала назвою цілої місцевості³, всієї бойової організації. З бігом подій в Україні перестав він бути повстанчою організацією чисто місцевого характеру. В лавах його боеків можна було зустрінути полтавців, тавричан, херсонців, галичан, українців-козаків з Кубані та Дону.

Одним із перших ватажків Холодного Яру, що дався в тямки червоним і білим москалям у 1919 році і загинув там, залишивши по собі широку славу, був осаул Війська Кубанського Уварів. Першим організатором і отаманом був двадцятип'ятилітній селянський хлопець із села Мельників Василь Чучупака.

Холодний Яр кров'ю і загиблями спалених ворогом сіл вписав блискучі сторінки в історію визвольної боротьби. З самих Мельників загинуло в боротьбі понад триста чоловік, крім жертв пізнішого «умиротворення» ворогом після перемоги. Лише одна родина Чучупаків склала на жертвенник Батьківщини життя п'ятьох синів. Холодний Яр дав десятки вогнених прикладів

³ У всіх прижитт. вид. закінчення «-сті» у непрямих відмінках однини й називному відмінку множини упереміж із «-сти».

героїзму, якими не кожна нація може похвалитися. Все те мало знане за кордоном, бо холодноряців майже зовсім нема на еміграції. Вони погинули в боротьбі, в льохах ЧК, в тундрах Півночі, не згальнувши свого прапору, на якому написали: «Воля України — або смерть».

Деякі совітські «українські» поети та письменники, в тому числі і Хвильовий, поки ще був вірним слугою Москви, брали Холодний Яр за тему для своїх творів, у яких намагалися переконати читача, що то не була національна боротьба, лише боротьба українських «куркулів» проти «братнього» московського та українського «пролетаріату»... ГПУ видало грубу книжку, в якій висвітлювало історичні та «економічні» причини Холоднорящини і заходи та методи, якими вона була зліквідована. Ця книжка стала підручником для чекістів, як боротися з «контрреволюцією» в Україні.

Ворог вивчає минуле, щоб мати досвід на майбутнє. Що маємо ми в нашій історичній літературі про Холодний Яр? Як не лічити історичних нарисів полковника О. Доценка, в яких він згадує про Холодний Яр, оскільки то було зв'язане з партизанськими рейдами інших повстанчих груп, то маємо п'єсу Я. Водяного «Холодний Яр» та нарис полковника М. Середи в XII числі «Літопису Червоної Калини» за 1931 рік «Холодний Яр», який він написав із слів москаля, сотника Ліхарева, і Водяний, і Ліхарева, які були випадково, короткий час, в Холодному Яру, витрачують всі свої «таланти» на те, щоб «удоводнити», якими-то «лицарями і вождями» були вони та якими «нездарами, дурнями і зрадниками» були ті, хто роками тримав у своїх руках провід в боротьбі і склав у ній своє життя.

На мій заклик у «ЛЧК», щоби живі холодноряці давали матеріяли до історії Холодного Яру, відкликнувся лише один С. Полікша, який був у Холодному Яру у 1919 році

в той самий час, що і Ліхарева. Його спогад у «Літ. Черв. Кал.» за травень 1933 року ствердив, що оповідання Ліхарева на дев'яносто відсотків — нісенітниця.

Вже по виході другого видання I тому відкликнувся з Волині холодноряцький Пилип Постоленко — бурлацький товариш Андрія Чорноти, а по виході II тому одержав я лист із Франції від холодноряцького сотника Артема Калиниченка — мого⁴ близького приятеля з холодноряцьких часів. Цей лист був для мене радісною несподіванкою, бо Калиниченка, якого згадую під його тодішнім псевдонімом — Галайда — в обох томах, я залічив був до числа загиблих у боротьбі. Цей живий свідок усіх описаних мною подій, що уродився і виріс у кількох кілометрах від Холодного Яру, був кам'янським отаманом і сотником 3-ї сотні Холодноряцької бригади, що був там довше від мене, є для мене тим більш важливим, що не бракує голосів, які твердять, що епопея Холодного Яру — то моя видумка.

Коли я ще готовив «Холодний Яр» до друку, то⁵ мені радили зробити це у формі історичної монографії. Та для цього бракує перш за все дат, які позабувалися, а часом чоловік просто не знав, який день був під час тієї чи іншої події. Щоби зробити книжку цікавішою для широкого загалу, я убрав її в форму, так би мовити, «повістярську». Може, забагато в ній відведено місця для моїх особистих переживань, але для тих, що самі чогось подібного не пережили, може буде й цікаво. Може, кому і придасться.

Автор

⁴ У вид. 1938 р. «мого» упереміж із «мійого». Так само «свого» і «свійого».

⁵ У вид. 1934 і 1935 рр. між «нісенітниця» й «мені радили» таке: «Однак, це не перешкодило полк. Середи у серпні 1934 р. видрукувати їх ще й у паризькому "Українському Слові". З чистим сумлінням можна сказати, що Холоднорящина в нашій пресі і літературі не освітлена майже зовсім. Це примусило мене відкласти інші теми і взятися за писання «Холодного Яру».

Запорізька група під час партизанського походу продерлася з боями через відступаючий денікінський та наступаючий большевицький фронти і перейшла з Херсонщини в Чигиринський повіт.

Розлогий краєвид голих степів з рідкими селами заступили великі ліси, між якими хутори і села попадалися частіше.

Перейшли, здавалося, безконечний Чорний ліс.

Чепурненькі білі хатки під соломою, оточені садами, роблять приємне вражіння⁶ після великих, часто німецького типу, будівель Херсонщини, коло яких рідко побачиш сад.

Змінилася не тільки місцевість, але й типи населення, одяг. Проходячі частини зустрічають коло воріт чорноокі кралі-молодички в корсетках, з коралями і срібними дукачами на шії. Мужчини одягнені здебільш в домашнього сукна киреї. Типи клясично українські. Мова подібна до полтавської, таке ж зм'ягчення «л».

Під час стоянки в одному селі селяни оповідають про Холодний Яр.

Непрístupний Мотрин монастир серед лісів... Якісь таємничі загороди, навіть електричні! Важкі гармати, «які стріляють на сорок верстов!» Засів там із своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться — ні большевики, ні денікінці нічого не могли йому зробити...

Наслухавшись, обмінюємося поглядами. Звичайно, дядьки перебільшують, але цікаво побачити, що там за

⁶ Так у всіх прижитт. вид.

«січ» така в Холодному Яру... Поділюються думки, чи підемо на Холодний Яр, чи він залишиться нам збоку.

На другий день з півотнею кінноти їду в авангарді 2-го Запорізького (збірного) полку. Їдемо в напрямку Холодного Яру. Поперед нас пішли вже різними шляхами наші частини. Зустрічаю знайомого старшину з двома козаками, який їде з донесенням до «дідуса» — отамана Омеляновича-Павленка⁷. Оповідає, що під одним селом їх зустріла велика лава добре озброєних селян з кулеметами, яка залягла на вигідній позиції, готова до бою. Він поїхав на переговори, від села теж виступила група.

— Якої армії? Чого і куди йдете через наше село?

Знаючи настрої населення, старшина відповів, що Запорізька група української армії.

— Як же ви тут опинилися?

Представники «противника» запитуюче глянули на одного із своїх. Той виступив вперед:

— Які частини? Як звуть начальників? Тільки кажіть правду, бо я сам дорошенківець.

Після того як цей старшина назвав йому частини і командирів, особливо як сказав, що й його дорошенківський полковник Литвиненко з нерозлучними кійком та люлькою веде позаду 2-й Запорізький полк, дорошенківець радісно усміхнувся і звернувся до товаришів:

— Наші.

Отаман віддав наказ знімати лаву з позиції і післати зв'язки до сусідніх сіл, щоб заспокоїлися, бо йдуть свої — українці...

Кілометрів через три зустрічаю п'ять кіннотчиків на місцях невисоких степняках. Два в місцевих козацького крою чорних киреях, три в чорних довгих жупанах

⁷ У вид. 1934 і 1935 рр. тут і далі: «Омельяновича-Павленка».